

MEVLÂNÂ

—CELÂLEDDİN RÛMÎ—

800.yıl

**TÜRKİYE
YAZARLAR BİRLİĞİ**

Türkiye Yazarlar Birliđi Yayınları: 30

Toplantı Metinleri: 5

ISBN: 978-975-7382-33-1

ANKARA, Temmuz 2007

Yayın Hakkı: Türkiye Yazarlar Birliđi

Müdafaa Cad. Müdafaa Apt. 10/13 Kızılay/ANKARA
Tel-Fax: (0.312) 417 34 72 - 417 45 70
www.tyb.org.tr tyb@tyb.org.tr

KÜLTÜR ve TURİZM
BAKANLIđININ KATKILARIYLA

Yayınlayan : D. Mehmet DOđAN

Koordinatör : Ahmet FİDAN
Yayına Hazırlık : Osman BAğIŞ

Kapak ve İç Tasarım : Hamza GÜRER
0.555.251 51 73

Baskı-Mücellit : İsmat Matbaacılık
Meşrutiyet Cad. 9/7
Kızılay / ANKARA (0312) 425 36 34

Baskı Tarihi : Temmuz 2007, ANKARA

Hz. Mevlâna'da İnsân-ı Kâmil

İsa ÇELİK*

İnsân-ı kâmil, tasavvuf felsefesinin temel kavramlarından birisidir. Bu kavram daha önce kâmil müminin karşılığı olarak kullanıldığı halde sonradan tasavvuf felsefesinde özel bir anlam alanına sahip olmuştur. İnsân-ı kâmil, rehber, delil, kılavuz ve yol gösteren anlamına gelir. Ayrıca şeyh, mürşid-i kâmil, pîr, eren ve velî kelimeleriyle eşanlamlıdır. ¹ İnsân-ı kâmil, fenâ-fillâh mertebesine eren insana denir. Fenâ-fillâh olmak tabiri "başerî irâdeyi Yaratıcı'nın irâdesinde eritmek" manâsına gelir. ² Biz bu tebliğimizde her asırda Peygamberimizin (s. a. v) bi'l-ve-kâle varisi konumundaki insân-ı kâmil hususunda Hz. Mevlâna'nın fikirlerini incelemeye çalışacağız.

Tasavvuf tarihinin en önemli mevzularından birisi olan insân-ı kâmil anlayışı, varlık ve bilgi problemiyle ilgisi yanında dinî ve ahlakî boyutları da bulunan derin fikrî çaba ve ruhî tecrübenin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. İnsân-ı kâmil kavramı tasavvuf literatürüne Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile girmiştir. İbnü'l-Arabî çizgisinde gelişen tasavvufî gelenekteki muhtevasıyla insân-ı kâmil düşüncesini doğrudan Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı âyet-i kerîmelerin bu istikamette yorumlanabileceği görülmektedir. Mesela Kur'ân-ı Kerîm'deki Hz. Âdem'in halifelik mevkiine sahip olduğu (Bakara, 2/30) , kendisine esmânın öğretildiği (Bakara, 2/31) , benî âdem'in mükerrem kılındığı (İsrâ, 17/70) , insanın ahsen-i takvîm üzere yaratıldığı (Tîn, 95/4) , göklerde ve yerde olan her şeyin onun emrine verildiği (Câsiye, 45/13) , ve onun emaneti yüklendiği (Ahzâb, 33/72) ifade edilmektedir. Ayrıca ilk insana

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi

ilahî ruhtan nefhedildiğini, bu mevkiin kıymetini bilenleri Allah Teâlâ'nın kendisine dost kıldığını, Allah Teâlâ'nın bazı kullarına kendi tarafından ilim verdiğini (Kehf, 18/65) , Hz. Muhammed'in güzel örnek (Ahzâb, 33/21) ve âlemlere rahmet (Enbiyâ, 21/107) olduğunu bildiren âyet-i kerîmeler de tasavvufun insân-ı kâmil konusundaki dayanağının Kur'ân-ı Kerîm olduğuna delil olarak gösterilmektedir. ³

İnsân-ı kâmil düşüncesinin gelişmesinde hadis literatürü de önemli rol oynamıştır. Mesela, Allah Teâlâ'nın Hz. Âdem'i kendi suretinde yarattığını (Buhârî, İstizân, 1) ilk olarak Hz. Muhammed'in yaratıldığını (Aclûnî, II, 187) , Hz. Âdem ruh ile beden arasında iken onun peygamber olduğunu (Tirmizî, 50/Menâkıb; Aclûnî, II, 187) , Hz. Muhammed (s. a. v) olmasaydı evrenin yaratılmamış olacağını (Aclûnî, II, 232) ifade eden rivayetlerin insân-ı kâmil telakkisinin benimsenip yaygınlaşmasında etkili olduğu kesindir. ⁴

Bâyezid-i Bistâmî'nin "el-kâmilü't-tâm" dediği insan, ⁵ Hallâc-ı Mansûr'un Hz. Peygamber'den bahsederken bütün nübüvvet nurlarının onun nurundan çıktığını, onun vücûdunun yokluktan, adının ise, "kalem"den önce var olduğunu ifade etmesi, ⁶ insân-ı kâmil fikrinin gelişim çizgisinde önemli bir basamak oluşturmaktadır. ⁷

Bir Müslüman için en kâmil insan, İslâm'ın peygamberi Hz. Muhammed (s. a. v) 'dir. Tasavvufî düşünce, bir metafizik doktrin olarak insân-ı kâmil kavramını merkezîleştirmiştir. Tasavvuf doktrini açısından kâmil insan hem ilahî tecellînin en yetkin mazharı, hem evrensel insan idesi, hem de âlemin var edilişindeki yegâne gayedir. ⁸

İnsân-ı kâmil konusu ontolojik açıdan İbnü'l-Arabî'nin temellendirdiği varlık mertebeleri bağlamında ele alındığında daha iyi anlaşılabilir. İbnü'l-Arabî'ye göre âlemin varlığının sebebi ve koruyucusu bu insân-ı kâmildir. Allah Teâlâ'yı ancak insân-ı kâmil bilebilir. Çünkü o Allah ism-i şerifinin mazharıdır. Öte yandan varlık mertebelerinin sonuncusu da mertebe-i insân-ı kâmildir. Bu mertebe lâ taayyün dışındaki bütün mertebelerin hakikatlerini kapsar. Bu sebeple ona "kevn-i câmi" ve "âlem-i ekber" denilmiştir. ⁹ Bu mertebede insân-ı kâmil, bir kavramın yahut mecazî ve izafî anlamda var olan bir şeyin değil hakiki manada var olan bir insanın adı ve sıfatıdır. Bu anlamda insân-ı kâmil Hz. Muhammed'dir. Bu makama erişen evliyaullah ise onun vârisidir. ¹⁰

İnsân-ı kâmil maddî ve maneî, kesif ve latif, zulmânî ve nûrânî, cismanî ve ruhanî, süflî ve kutsî âlemlerde var olan her şeyi, yani Hakk'ın her mertebedeki tecellilerini ve kemallerini kendisinde taşıdığından söz konusu kemal hallerinin çeşitli vesilelerle ve değişik şekillerde zuhur etmesi itibariyle sayısız isimler alır. Me-

selâ Hz. Peygamber'in manevî hüviyeti olması itibariyle ona "nûr-i Muhammedi" ve "hakikat-i Muhammediyye" denildiği gibi onun ilmî, ahlâkî ve ruhî faziletlerine sahip olması itibariyle "vâris-i Muhammedî", âlemin küçük bir örneği olması sebebiyle "âlem-i sagîr", Allah'ın vekili olması dolayısıyla "nâib-i Hak, zıllullah". Hakk'ın mazharı ve tecelligâhı olması sebebiyle "mir'ât-ı Hak"; ümmü'l-kitab, hakikatü'l-hakikat, sebu'l-mesânî, cevâmiu'l-kelim, kelimetullâh, levh-i mahfuz, güneş, şems-i batın, şems-i hakikat, sırr-ı azam, bahr-i muhit gibi isimler verilmiştir. Tasavvuf felsefesinde insân-ı kâmil, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki halifesidir İnsân-ı kâmilden maksat Hz. Muhammed (s. a. v.) ve onun manevî mirasına varis olanlar kastedildiği için insân-ı kâmile ulaşan Hakk'a ulaşmış, insân-ı kâmilî gören Hakk'ı görmüş, ona itaat eden Hakk'a itaat etmiş, ona isyan eden Hakk'a isyan etmiş gibidir.¹¹

Arş kelimesinin tasavvuf literatüründe geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. Bir manaya göre bir varlık mertebesi olup âlem-i halk/nesnel âleminin başlangıcıdır. "Rahman arşa istivâ etti." (Tâhâ, 20/5) âyet-i kerîmesinde bu manaya işaret edilmiştir. Genel olarak Allah Teâlâ'dan başka bütün varlıklara Allah'ın arşı/arşullah dendiği gibi özel olarak Allah isminin bir mazharı olan insana da bu isim verilir. Sûfîler yerlere ve göklere sığmayan Allah Teâlâ'nın mümin kulunun kalbine sığıldığını ifade eden hâdîs-i kudsî naklederler. İnsân-ı kâmil'in kalbi yer ve gökten daha geniştir. Öyle ise Allah Teâlâ arşa istiva ettiği gibi mümin kulunun kalbine de istivâ eder. Bu durumda "kalp, Allah'ın arşı, gönül çalabın tahtı" hâline geldiğinden bütün ilahî isimlerin mazharı olan insân-ı kâmile "el-arşu'l-mahdûd", mümin kulun kalbine de "arşü'l-Kur'ân" denir.¹²

Mevlâna (5 Cemaziyelahir 672 /17 Aralık 1273) kâmil mânada âlim, sûfî ve şairlik özelliklerine sahip bir şahsiyettir. Seyyid Burhâneddin'in ardından Şems-i Tebrîzî ile karşılaşması Mevlâna'nın hayatında bir dönüm noktası oluşturur. Mevlâna Şems'in Konya'ya gelmesinden sonra vaazlarını, medresedeki dersleri, müridleri irşadı bir yana bırakmış, ilâhî aşk ve vecdî terennüm eden asıl Mevlâna bu dönemde doğmuştur. Dünya şiirinin zirvelerinden *Dîvân-ı Kebîr*'deki şiirlerin büyük bir kısmını bu devirde söylemiş, bunu İslâm kültürünün en yaygın ve en önemli eserlerinden biri olan *Mesnevî* takip etmiştir. Mevlâna'daki dinî-tasavvufî düşüncenin kaynağı Kur'ân ve Sünnet'tir.¹³

Mevlâna, İbnü'l-Arabî ile görüştü mü? "Duyduk ki Cebel-i Salih'te bir inci maddenî varmış; o inci yüzünden Şam denizine gark olup gitmişiz"¹⁴ diyen Mevlâna, İbnü'l-Arabî'nin mezarını mı kastediyor, yoksa bizzat kendisini mi? Kendisini kastediyorsa onunla buluştu mu? Bedenleri buluştu veya buluşmadı; ruhlarının aynı kaynaktan su içtiği, aynı şeyleri dile getirdiği kuşkusuzdur. *Fütûhât* ve *Mesnevî* bu mirasın burcuna oturan âbidelerdir.¹⁵ Bazı araştırmacılar Mevlâna ile İbnü'l-Ara-

bî'nin düşünce sistemini iki zıt kutup şeklinde takdim ederken bazıları İbnü'l-Arabî'nin yüksek irfan sahiplerine hitap eden görüşlerini Mevlâna'nın anlaşılır kıldığını, böylece halkın seviyesine indirdiğini belirtmiş, bir kısmı da kısmen etkisi olduğundan söz etmiştir.¹⁶

Hız. Mevlâna'ya göre insan, kâinatla aynı telâkki edilen ve kendisinde ilahî isim, sıfat ve zatın tecelli ettiği yüce bir varlıktır. O, aynı zamanda hem âşık hem maşuktur. Bu kavramlar Allah Teâlâ'yı seven ve Allah Teâlâ'nın da kendisini sevdiği kişiyi tarif etmektedir. Bu kişi tasavvufî düşüncedeki insân-ı kâmilin tâ kendisidir.¹⁷ Hız. Mevlâna'nın düşüncesinin temel mihengi insandır. Mevlâna'ya göre insan, varlıklar içerisinde Allah Teâlâ'nın bütün sıfatlarına mazhar olan yegâne varlıktır. Her şey insandadır. O Allah Teâlâ'nın cemalinin bir aynasıdır. Bu özellikleriyle insan, kâinatın bir özetidir ve tezatlarla dolu küçük bir âlem mesabesindedir.¹⁸

Mevlâna şöyle demektedir: "Ey Allah Teâlâ'nın kitabının bir nüshası olan insanoğlu! Ey şahlık güzelliğinin aynası mutlu varlık! Her şey sensin. Âlemde ne varsa, senden dışarıda değil. Sen her ne ararsan kendinde ara, çünkü her varlık sende."¹⁹ "Şunu anladık ki biz, şu tenden ibaret değiliz. Bu tende Allah ile beraber yaşıyoruz."²⁰

Mevlâna, diğer bütün konularda olduğu gibi, insan konusunda da tasavvufun genel perspektifi içinde düşünmüş ve yazmıştır. O, kendinden önceki altı asrı aşkın zaman boyunca oluşmuş tasavvuf düşüncesinin insan konusuna ilişkin malzemesini, hayranlık verici bir ustalıkla işlemiş, sistemleştirmiş ve eserinin en önemli unsuru halinde geleceğe bırakmıştır.²¹

Hız. Mevlâna için esas mesele, insandır. Dinler, ahlak ve felsefeler insanı daha mutlu, daha değerli yapma yolunda birer vasıta. Allah Teâlâ'yı insanda ve bütün yaratıklarında görerek sevmek; insanları zengin-fakir, siyah-beyaz diye ayırt etmemek, doğrudan doğruya insan olarak, daha doğrusu Hakk'ın bir tecellisi olarak bilmek ve sevmek gerekir. İnsan, Hız. Mevlâna'ya göre, Allah Teâlâ'nın dile geldiği, söz ve ses olarak tecelli ettiği bir varlıktır. Kelâmullahi nâtik'tir. Allah Teâlâ'nın konuşan kelimidir.²² Dolayısıyla, halka yapılan muamele ile Hakk'a yapılan muamele arasında pek fark yoktur.²³

Tasavvuf edebiyâtının eşsiz eserlerinden birisi olan *Mesnevî*'de geçen ney kavramını, *Mesnevî* şârihleri insân-ı kâmil ile ney arasında bir irtibat kurarak her ikisini mukayese yoluna gitmişlerdir.

"Ankaravî İsmail Rusuhî Dede, *Fatihü'l-Ebyât*'ında neyin, içi boş olduğu için masivâdan arınmışlığı ve Hakk'ın nefesiyle dolan gerçek sûfî ve aşığı simgelediğini söyler. Ankaravî, ney'in ebced hesabı ile 60'a karşılık geldiğini, 60'ın, 'sin' har-

fine tekabül ettiğini, 'sin'in de Hz. Muhammed demek olduğunu açıklamalarına eklemiş ve 'Ney'den dinle'yi, 'Hz. Peygamberden Dinle!' şeklinde okumuştur. Bununla birlikte, ney'in kamışlıktan koparıldığı için 'ayrılıktan yakınması', onun, yersiz yurtsuz oluşuna işaret eder. Bu, Vahdet'ten Kesret'e atılmışlığın getirdiği bir durumdur. Dolayısıyla o, Hz. Peygamber'e ve insân-ı kâmil'e benzetilir. ²⁴

"Dinle, ney'den nasıl şikâyet etmede." *Mesnevî*'nin bu ilk mısraındaki ney'den maksat, insân-ı kâmidir ki, ağzından daima âşıkâne, lezîz ve manidâr sözler zuhur eder. *Mesnevî*'nin ikinci mısraında: "Firaklardan şikâyet eyler" denilmesi, ârifin ruhanî âlemden ayrılıp dünyada bulunmasından ve elemli değişikliklere giriftar olmasından şikâyet etmesi sebebiyledir. *Mesnevî* şârihi Âbidin Paşa (1324/1906) 'ya göre, zikredilen beyitte insân-ı kâmilin ney'e benzetilmesinde birçok münasebet bulunmaktadır. Bir kaç şü şekilde zikredilmiştir:

Ney kamışlıktan kesilmemişken daima neşvü-nemâ ve taze hayat sahibi idi. Kesildikten sonra kurudu. İnsân-ı kâmil'in ruhu da, ruhlar âleminde nihayetsiz manevî lezzetlere nail iken, dünyaya gelince temiz su kaynağı olan ruhlar, kendi âlemlerinden mahrum kaldı ve susuz kalmış gibi kurudu. Neyin sedası işitenin aşkını artırır. Ârifin dahi hikmet işareti olan sözleri işitenin aşkını artırır ve kalplerini beşerî elemelerden azat eder. Neyin sedasından çoğunlukla bir hikâye, bir aşk macerası hissedilir. Ârifin sözünden dahi çoğu vakitlerde hakiki âşıkların yüce halleri ve lâhut âleminin ulvî sırları işitilir.

Neyin hüneri zahir cisminde değil derunundadır. İnsân-ı kâmilin de kemalâtı batınîdir. Neyin kameti doğrudur. Ârifin dahi hali doğru ve ahlakî kerimdir. Ney kamışlıktan kesilip ayrıldı, gariptir. Ruhlar âleminden ayrılan ârif de dünyada gariptir. Neyin içi her şeyden halî ve aşk nefhası ile doludur. Ârif dahi her nevi kin ve hileden kurtulmuş ve kalbi sevgi ve aşk-ı rabbânî ile süslenmiştir. Ney kendiliğinden âşıkâne ses çıkaramaz, üstad bir üfleyicinin nefesine muhtaçtır. Ârif dahi bir silsile halinde varis olageldiği feyiz veren bir nefese ihtiyaç duyar. ²⁵

İnsân-ı kâmil Hak ile halk arasında bir köprü vazifesi görür. Gerçek insân-ı kâmil olan Hz. Peygamber ile onun vârisi olan insân-ı kâmilin bir özelliği de Allah'ın ahlakıyla ahlâklanmış olması bakımından ahlâkî kemale sahip bulunmasıdır. İnsân-ı kâmil şeriat, tarikat, hakikat ve marifet itibarıyla tam ve ergin olan kişidir. ²⁶

"Gizli bir hazine idim bilinmek istedim mahlûkatı yarattım ki bilineyim"²⁷ kudsî hadisinde ifade edildiği üzere varlıklar âlemi Allah'ın bilinmesi için yaratılmıştır. Bu yaratılış serüveni çeşitli aşamalardan geçerek insanda son bulmuştur. Varlıklar içinde Allah'ı idrak kabiliyeti yalnızca insana verilmiştir. İnsan bu kabiliyetini dün-

yada yaptığı ibadet, zikir ve saire ile ruhunu maddiyat âleminin tesirinden ve kısırcından kurtararak bu kabiliyetini ortaya çıkarır. ²⁸

Bilinmelidir ki insân-ı kâmil zatı ile, vücûd hakikatlerini karşılar; letafeti ile, ulvi hakikatleri; kesafeti ile süfli hakikatleri; ilk zuhuruyla da halka ait hakikatleri karşılar. O yüce zat, kalbi ile arşa karşı durur. Dokunma güçleri ile, Zühâl yıldızına karşılıktır. İtici güçleri ile Müşteri yıldızına karşılıktır. Harekete geçirici güçleri ile Merih'e karşılıktır. Nazar eden güçleri ile güneşe karşılıktır. Tad alma güçleri ile, Zühre yıldızına karşılıktır. Koklama güçleri ile Utarid yıldızına karşılıktır. Hatıraları ile meleklerle karşılıktır. Yakîn hali ile iman sahiplerine karşılıktır. Ruhu ile sultan, fikir ve nazarı ile vezir, dinlenen bilgisi ve istenen görüşü ile hakimdir. Kısacası insân-ı kâmil devamlı olarak, varlık hakikatlerinden her birini kendine has inceliklerin biri ile karşılar. ²⁹

Her mukarreb melek insân-ı kâmile has bir duygudan yaratılmıştır. Ayrıca insân-ı kâmil Allah (c. c) 'ın sıfatları ile sıfatlandığı gibi, Zâta bağlı hakikatleri ile Hakk'ın mukabilidir. İnsân-ı kâmil'in Hakk'a karşı misali aynadır. Allah (c. c) onda, O'da Allah (c. c) da tecelli etmiştir. ³⁰

Kutub: Her zaman bir kişi olup, Allâhü Teâlâ'nın nazargâhı konumunda bulunan kutba Cenâb-ı Hak, kendi katından en büyük ilâhî esrârı vermiştir. Rûhun bedende dolaştığı gibi o da kâinâtın gizli ve açık noktalarında dolaşır durur. Bir de kutbu'l-aktâblık makamı vardır ki bu, Hz. Muhammed'in (s. a. v.) nübüvvetinin bâtını olup, ancak ekmeiyet derecesine ulaşması hasebiyle onun özel verâsetini kazanmış olan kimseler bu makama erişebilir. ³¹

Kutbu, kendisinde hikmet ve esmâ tecellîsinin izlerinin zâhir olduğu ve cemâl ve celâl isimlerinin tecellîsiyle müteessir olan kimse olarak tanımlayan İbnü'l-Arabî'nin *Tedbîrât-ı İlâhiyye* adlı eserinin mütercim ve şârihi Ahmed Avni Konuk (ö. 1938) ayrıca şu görüşlere yer verir: Ümmet-i Muhammed'in (s. a. v.) avâmı, zamanın halîfesinin ve kutbunun kim olduğunu bilemez; bunu ancak ümmetin havâssı olan evliyâ bilebilir. Zamânın halîfesi olan kutub, ilâhî nazarın ve rabbânî tecellîlerin de mahallidir. ³²

İbnü'l-Arabî'nin bu konudaki görüşlerini aktaran Ahmed Avni Konuk'un kaydettiğine göre: "Âlemde tasarrufât-ı ilâhiyye, halîfetullâh fi'l-arz olan kutub vasıtasıyladır. Onun mahall-i nazarı, ancak Hak Sübhânehû hazretleridir. Ve bilcümle füyûzât-ı ilâhiyye, âleme onun vasıtasıyla nâzil olur. Ve onun ism-i mânevîsi Abdullâh'tır. ³³

Her asırda bir kişi tarafından temsil edilen makamın sahibi, tasavvufî anlayışta kâinat-ı manen idare eden ricalu'l-gaybın başında yer alan ve genelde 'kutup'

adı verilen kişidir. Zahiren insanlar tarafından bilinmezse bile böyle bir şahıs vardır. ³⁴ Mevlâna Celaleddin Rûmî de etimolojik vurguyla, kendini ricalu'l-gayb unsurlarından birisi olan Abdal'dan sayar. ³⁵

H. Mevlâna'nın konu ile alakalı görüşleri şu şekildedir: "Kutbu/Gavsı Allâh yüceltmış, yaşayan insanların en üstünü kılmıştır. ³⁶ "Kutup, akla benzer; halk ise tendeki uzuvlar gibidir. Kutup o kimseye derler ki, kendi etrafında döner dolaşır; göklerde onun etrafında dönerler. Ona yardım edersen, bu yardım sana yarar, seni geliştirir. Cenab-ı Hakk; "Siz Allâh'a yardım ederseniz, O da size yardım eder!" diye buyurdu. ³⁷

İnsan Allah Teâlâ'ya ulaşmak olan asfî gayesinden gafil olunca esir durumu na düşer. Allah'a ulaşamayan insan, kâmil insan değildir. Âlemde kemal halinde insan bulmak da güçtür. H. Mevlâna, dünyamızın bu insan yoksunluğunu dile getirmektedir. ³⁸

Mehmet Aydın şöyle demektedir: "Mevlâna aradığına merd-i Hak diyordu; İkbâl ise, merd-i mümin. Aslında her ikisinin de aradığı, Kur'ân'ın insanı idi. ³⁹ Mevlâna'ya göre, Allah'ı gereğince tanımak H. Muhammed'i tanımaya bağlıdır. Çünkü H. Muhammed, Yaraticı'nın bir tür görünür şeklidir. "Örtsün-kapasın diye Ahmed demiş. Ahmed'den Ahad'dan başkasını istemem ben. ⁴⁰

Mevlâna yaşadığı tarih itibariyle, eserlerinde insân-ı kâmil kavramından derinlikli bir şekilde söz eden İbnü'l-Arabî (1240) ile bu kavramı tasavvufî anlayışının temel taşı haline getiren ve bu isimle kitap telif eden Abdülkerim el-Cîlî (1422) 'nin arasında yer almaktadır. Ayrıca İbnü'l-Arabî Konya'da bir süre yaşamış ve Mevlâna'nın hocası olan Sadreddin Konevî ile sıhriyet bağı kurmuş; bu arada, Mevlâna İbnü'l-Arabî'nin ikamet ederek bir süre sonra vefat ettiği Şam'a da seyahatlerde bulunmuştur. Dolayısıyla bu kavram ve muhtevasından habersiz olması düşünülemez. ⁴¹ Zaten, sistematik olmasa bile, bu konu ile ilgili düşünceleri H. Mevlâna'nın eserlerinde bulmaktayız. Bu tebliğde insân-ı kâmil konusunu H. Mevlâna'nın eserlerinden şu üç başlık altında irdelemeye çalışacağız: a. H. Peygamber (s. a. v) 'e bakışı, b. Veraset sahibi insân-ı kâmil'e bakışı, c. İnsanları manen terbiye eden insân-ı kâmillere bakışı

A. H. Peygamber (s. a. v) 'e Bakışı

İnsân-ı kâmil'in zirvesi H. Peygamber (s. a. v) 'dir. Mevlâna da O'ndan söz ederken, dolayısıyla insân-ı kâmil düşüncesini, kendine has üslubu ile işlemektedir. Tasavvuftaki insân-ı kâmil, özel anlamda H. Muhammed (s. a. v) 'dir. Her ne kadar bütün nebiler ve onlardan sonra da veliler birer insân-ı kâmil iseler de Al-

lah'ın bütün isimlerini kemâl derecede temsil etmezler. "Herkesin kabiliyetine vabestedir âsâr-ı feyzi" ifadesi buna işaret etmektedir. Bütün enbiya ve evliyada icmal edilen isim ve sıfatlar tafsilî bir şekilde Hz. Muhammed (s. a. v) 'de tecelli etmiştir. Kemâli isteyen bir kimse için bütün mertebeleri aşarak Hakikat-ı Muhammediye'ye ulaşmak bir idealdir. Onun için tasavvuf büyükleri ferdî anlamda insân-ı kâmil olabilme idealini sürekli canlı tutmuşlardır. Kozmik anlamda en mükemmel varlık olan insan, bu durumunu fert planında da gerçekleştirebilmek için marifet ufkuna yükselmeye ve ilim-amel bütünlüğünü sağlamaya gayret edecektir. ⁴²

Kâmil insanın en mükemmel örneği olan Hz. Peygamber'in, her devirde bir temsilcisi vardır. Rûmî şöyle düşünüyor: "Her devirde, peygamber makamında bir veli vardır ve bu kıyamete kadar böylece sürüp gider. Diri ve faal önder o velidir, ister Ömer soyundan olsun, ister Ali soyundan; Mehdi de odur, hidayete erdiren de. Hem gizlidir o, hem aşikâr. O, nura benzer, akıl onun Cebrail'idir. "⁴³

Hz. Mevlânâ Peygamber Efendimizin hususiyetlerini şu ifadeleriyle dile getirir: "Hz. Mustafa (s. a. v) , o kutup, o pâdişahlar pâdişahıdır. "⁴⁴ "Hz. Muhammed (s. a. v) 'in nuru, milyonlarca parçaya ayrıldı da uçtan uca, iki dünyayı da kapladı. "⁴⁵ "Hz. Ahmed, eğer o ulu ve yüce kanadını açarsa Cebrail, ebedî olarak kendinden geçerdî. "⁴⁶ "Ona benzer ne gelmiştir, ne de gelecek. "⁴⁷ "O olmasaydı gökyüzü olmazdı, dönmezdi, nurlanmazdı, meleklerle yurt kesilmezdi. Yine o olmasaydı yeryüzü yaratılmazdı. "⁴⁸ "O aşk madeni, O kerem denizi, âlemin de, âdemin de en başı, en büyüğü, insanlarla cinlerin peygamberi, iki âlemin güneşi, âlemin rahmeti, âdemoğullarının övüncü. "Peygamberler başı, sefa denizi, benzeri olmayan. "⁴⁹

"Âlemden maksat insandır. İnsandan maksat da Hz. Muhammed'dir. "⁵⁰ "Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım"⁵¹ hadîs-i kutsisi gereğince asıl/kaynak Peygamber (s. a. v) Efendimizdir. Şu halde bir insan vardır ki pek büyüktür, vaktin halifesidir. O akl-ı küll'dür. "⁵² "O seçilmiş elçi, "sonra yaklaştı, yakınlaştı" (Necm, 53/8) makamına yaklaştırılmış olan, "iki yay kadar kaldı araları yahut daha da yakın" (Necm, 53/9) ayetiyle durağı bildirilen, önce gelenlerin ve sonra gelenlerin de hayırlısı bulunan, peygamberlerin sonuncusu, varlıkların özü-özeti, apaçık deliller gösteren; sonu, ucu bucağı bulunmayan, kıyaslanamayan bir deniz olan, "ona bir ışık verdik ki, insanlar arasında onunla gezer" (En'am, 6/122) ayetiyle şanı övülmüş bulunan; "Gerçekten de biz sana Kevser'i verdik" (Kevser, 108/1) fermanı ile âlemi aydınlatan, güneşe eş. "⁵³

Muhammed Mustafa (s. a. v) Efendimizin zât-ı şerifi Cenâb-ı Hakk'ın zât-ı pâkine ayine oldu. Zira bilasale insân-ı kâmil odur. Mübarek vücudu Hak ile halk arasında azim bir berzah olup, buradan geçilmeyince Hakk Teâlâ'ya vusul mümkün olamaz. "⁵⁴ "O Allah Teâlâ'nın ululuğu ve celâli ile öyle dolmuştu ki, bu makama eh-

lullah bile yol bulamaz. "Bizim makamımıza ne bir şariat sahibi peygamber erişebilir, ne melek, ne de ruh."⁵⁵ "Bir adam yokluğa erişir, kendisine yokluğu zinet ederse, Hz. Muhammed (s. a. v) gibi o adamın da gölgesi olmaz. 'Yokluk benim iftiharımdır'⁵⁶ sırrına zinet yokluktur."⁵⁷

B. Veraset Sahibi İnsân-ı Kâmil'e Bakışı

Hız. Mevlâna, konuyla ilgili çok açık ve alanın kavramlarını kullandığı sistematik açıklamaları olmasa bile, vahdet-i vücûd anlayışına sahiptir. Bu anlayışın temel taşlarından biri de, insân-ı kâmil konusudur. Özellikle meratib-i vücûd konusunda bu kavram Hakikat-ı Muhammediye ile birlikte ciddi bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla Mevlâna'nın eserlerinde, özellikle bir tasavvuf ansiklopedisi denilecek kadar geniş olan *Mesnevî* ve *Dîvân*'ında insân-ı kâmil konusuna yer vermemiş olması düşünülemez. Aslında o, ince ve çetrefil tasavvufî meseleleri teorik tartışmalar ve muğlak felsefî ifadeler yerine günlük hayattan basit misaller ve sembollere başvurarak açıklar.⁵⁸

Mürşid/şeyh bir "insân-ı kâmil'dir. Bu kemâle bi'l-asâle Peygamber (s. a.) Efendimiz sahiptir. Kâmiller de bi'l-vekâle bu kemâlin vârisleridir. Bütün peygamberler ve onların mensupları olan velîler Nûr-i Muhammedî mişkâtından feyz almış ve kıyamete kadar alacaktır."⁵⁹

Peygamberlerin toplum içerisindeki yerini, onların varlıklarının toplum için önemini vurgulayan Mevlâna, peygamberlerden sonra onlar adına hareket edenlere, onların vârislerine de son derece önem verir. Çünkü ona göre peygamberlerin vârisleri de onlarla aynı değerdedir. Âkıbette, "peygamberlerin cinsinden olan canlar da çekile çekile, gölgeler gibi onların buldukları yana giderler."⁶⁰

Şöyle veya böyle, Hak erine karşı çıkan, Peygamber'den nasip alamaz. Çünkü Hak eri, yaşadığı devirde, Peygamber'den beklenebilecek tüm bereketlerin sahibidir. Peygamber'i gücendirmek istemeyenler, onun vârisini de gücendirmemek zorundadırlar. Şöyle sesleniyor Rûmî: "Hoca, neden böylesin? Din aşkı senden kaçıp duruyor; çünkü seni hep evvelki günkü Ahmed görüyor."⁶¹ Rûmî, kendisinin her devirde gelen peygamber temsilcisi Hak erlerinden olduğunu ilan eder. "Şu zindandakilerin ayaklarındaki ağır zincirleri kırayım, gökyüzüne bir merdiven kurayım da, can, yücelere ağsın."⁶² "Ey insan! Bana yaklaş da seni bundan daha güzel bir hale getireyim, kâmil insan yapayım."⁶³

Peygamber vârisi kâmil insan, aydınlattığı yolcunun elini, ölüm sonrası âlemde de tutmaya devam eder. Diyor ki: "Hasta ölünce hekimler kaçır, fakat biz kaçmayız; kerem sahibi dostuz biz."⁶⁴ "Nebi, o ölmeyen aşk ve sevgiden ibarettir. Bi-

ri dedi ki: "Niçin minarede yalnız Allah Teâlâ'yı sena etmeyip Hz. Muhammed'i de anıyorlar?" Ona dediler ki: "Hz. Muhammed'in övülmesi Allah'ın senası değil midir sanki?"⁶⁵ "Arz, Muhammed'in vücududur. Gökler ise O'nun düşüncesi, tasavvuru ve parlak muhayyilesidir."⁶⁶

"Sen şeyhle beraber oldukça, çirkinlikten, kötülükten uzak kalır, gemiye binmiş gibi olur, gece gündüz Hakk'a doğru yol alırsın. Zamanın peygamberi demek olan ve peygamberlerin vârisleri sayılan velîlerden ayrılma; kendi hünerine, kendi bilgine pek güvenme."⁶⁷

Rûmî'ye göre, hemen bütün beldelerin yıkılması ve halkların perişan olması, bir Allah erinin gönlünün incitilmesi yüzündendir: "Allah erlerinden birinin kalbi incinmedikçe, Allah Teâlâ, bir devirdeki halkı rezil-perişan etmez. Allah erlerinin gönüllerinin gazabı dünyayı yıkar."⁶⁸ Kâmil insanın küstürülmesi pahasına dindarlık ne Allah'ı memnun eder, ne de insana hayır getirir. Rûmî'ye göre gerçek Kabe, Hak erinin gönlüdür. O Kabeyi kırıp-döken, hangi ibadeti ayakta tutabilir ki dindar olsun. Diyor ki Rûmî: "Sen bizden yüz çevirmeyi kuruyorsun; fakat Kabe uçar giderse Müslümanlık nerede kalır?"⁶⁹

Hz. Mevlâna, yaşadığı zamanın peygamber vekili olduğunu şöyle haykırır: "Hz. Ahmed, beni görürse gözlerimi öper, ben de ayaklarına kapanırım onun. Bugün Ahmed benim, ama geçen Ahmed değil. Bugün benim pâdişâh; geçen günün padişâhı değilim. Allahlık şerbetinden, Ene'l-Hak şarabından herkes kadehle içti, ben ise küplerle içtim. Ben canlar kiblesiyim, Arşın mescidiyim, Tur-i sînâ'nın gönlüyüm."⁷⁰

Peygamber vârislerine bu derece önem veren Mevlâna, onlara uymayı, onlardan ayrılmamayı tavsiye eder.⁷¹ Bir kişi peygamber vârisine uyduğu takdirde hem dünyâda hem de âhirette kazançlı çıkar. Çünkü onlar 'vaktin peygamberidirler. Onlardan peygamberin ışığı yayılır. Peygamber vârisine ittibâ eden bir mürîd, Hudeybiye'de Hz. Peygamber'e bey'ât eden sahâbe mesâbesinde olur. "Aşere-i mübeşşere"den sayılır. Saf altın gibi hâlis bir hâle gelir. Böylece birliğe ulaşır. Denizle birlikte olanla beraber olmak da denizle birlikte olmaktır. Mürîd, vaktin insân-ı kâmiline uymakla peygambere uymuş, onunla birlikte olmuş sayılır. "İnsan, sevdiği ile berâberdir"⁷² dünyâda da, âhirette de. Gönül sevdiğinden ayrılamaz!⁷³ Bu söz, bütün güzel huyların sahibi olan Hz. Ahmed'in hadîsidir.⁷⁴ Peygamber vârislerinin en belirgin özelliği ise Mevlâna'ya göre takvâdir. Çünkü takvâ peygamberlerin mîrâsidir.⁷⁵

İnsân-ı kâmil öyle bir kitaptır ki vücûd semaları onun üzerinde devresini tamamlar. İnsân-ı kâmil daima birincilik makamının sahibidir. Bu durum ezelden

ebede kadar böyledir. O çeşitli vasıflara bürünür, çeşitli yerlerde zuhur eder. Onun aslı Hz. Muhammed (s. a. v) 'dir. O her devirde devrin en kâmil insanı suretinde görünerek onun derecesini yükseltir. Bundan dolayı onun zahir olduğu kâmil insanlara edepli davranmak gerekir. Ancak bu sözlerden tenasüh manası çıkarılmaz. Resulullah (s. a. v) her surete bir suret bulma makamı vardır. Bu hali ile suretlerin tümünde tecelli etmiştir. ⁷⁶

"Allah Teâlâ, Hz. Âdem'e, kendi esmâ ve sıfatını bizzat gösterdi ve bildirdi. Başkalarına ise, o esmâyı Âdem vasıtasıyla açığa çıkardı. Allah Teâlâ'nın nurunu ister Allah'tan al, ister insân-ı kâmil'den. Bu yüzden Hz. Muhammed Mustafa (s. a. v): "Benim yüzümü görenler ve beni görmüş olanları görenler ne mutlu kişilerdir" diye buyurmuştur. ⁷⁷ Aziz Mahmud Hudayi'nin,

"Ayinedir bu âlem her şey Hakk ile kaim,

Mir'at-i Muhammed'den Allah görünür daim" beyti bu anlayışın ifadesidir. ⁷⁸

"İnsân-ı kâmil, tam mânâsıyla Hakk'ta yok olduğu için, bütün rûhlar onun buyruğuna girerler. ⁷⁹ "İlâhî nûrun vatani, tecellî ettiği yer insân-ı kâmilin gönlüdür. ⁸⁰ "İlahî hakîkate, nûr-ı Muhammediyeye mazhar olmuş, kâmil bir insanın ruh yıldızı, asla göklere sığmaz. ⁸¹

Mevlâna dünyanın hakikat sırrının anlaşılabilmesi için ilk önce insanın kendinin olgunlaşması gerektiğini savunur. Mevlâna'ya göre insanın "kâmil insan" derecesine erişebilmesi ve yaradana ulaşabilmesi için dört safhadan geçmesi gerekir: Birincisi; Şeriat yoludur. İkinci safha tarikat yoludur. Tarikate girmeden hakikati bulmak, "kâmil insan" derecesine varmak mümkün değildir. Özellikle bu yolu seçen insanlar için bir şeyh gereklidir. Üçüncü safha hakikat yoludur. Dördüncü safha ise marifet'tir. ⁸²

Hz. Mevlâna şöyle der: "İnsân-ı kâmilin, kâinâtın merkezi ve göz bebeği olduğu hakîkatinin tamamını söylemeyeceğim. Çünkü merkezin sahibi olan peygamberler, bunu menetmişlerdir. ⁸³ "Kıyamete dek onun, o kâmil insanın vasfını söylesem, onu övsem sonunu getiremem. Artık ne demek istediğimi sen anla, doğruyu en iyi bilen Allah'tır. ⁸⁴ "Zamanın kutbu olan "kâmil insan"ın sözlerine karşı "naklî bilgi"yi, su varken teyemmüm etmek gibi bil! Hakk yolunda yürürken akli, zekâyı bir tarafa at da, kendini abdal yap ve bir kâmil insana uy; onun izinde yürü! Kurtuluşu, ancak bu abdallıkla bulabilirsin! Abdallık dediğim, halka iki kat mas-kara olan kişinin ahmaklığı değildir. Bu abdallık; "Hû"ya karşı, yâni O'na, Allâh'a karşı hayran olmak, O'na karşı hayrete düşmek ve abdallaşmaktır!"⁸⁵

Hız. Mevlâna sözlerine şöyle devam eder: "Gönül sahibi, altı yüzlü ayna gibidir. Allâh, altı yöne de o aynadan bakar. Ama altı yönde bulunanlara, Allâh o gönül sahibi, yani kâmil insan olmadıkça bakmaz. Eğer Cenâb-ı Hakk, birinin istediğini reddederse, o gönül sahibi için reddeder. Kabul eyleyecek olursa, yine o gönül sahibi için kabul eder. Cenâb-ı Hakk, o olmadıkça hiç kimseye nimet vermez. Ben Hakk'a ulaşan kişinin halinden pek az bir şey söylüyorum. Allâh iyiliği, ihsânı, bağışı onun avucuna koyar da, acıdığı kişilere, onun avucu ile verir. ⁸⁶

Hadîs-i şerîf'te "Kur'ân-ı Kerîm ile insan ikiz kardeştir" buyrulmuştur. Dolayısıyla bu hükmün sırrına vakıf olmadan Allah Teâlâ'nın maksadına uygun bir şekilde yaşayabilme imkânı yoktur. ⁸⁷

Mevlâna'ya göre insân-ı kâmil ilahî sıfatların yansıdığı bir ulûhiyet aynasıdır. ⁸⁸ Mevlâna, Merd-i Hak/Hak eri dediği kâmil insanı, Allah Teâlâ'nın bir görünümü olarak değerlendirmektedir. Bu erginlik ve olgunluğa ulaşmış olan bir benlik, Rûmî'ye göre, beşer kritiğinin üstündedir. ⁸⁹ İnsanın varoluş gayesine ulaşması, Yüce Yaratıcı'nın bir belirişi olan kâmil insanın rehberliğiyle mümkündür: "İnsan, Allah Teâlâ'nın usturlabıdır, ama bu usturlabdan anlayan bir mürşid lazım. ⁹⁰

Hız. Mevlâna yaratılış ile başlayıp kıyamete kadar devam edecek olan Nûr-i Muhammedîyi *Mesnevî*'deki şu ifadeleriyle izah eder:

"Allah'ın kudreti, lütfu, keremi ve kâinatı kaplayan sonsuz mübarek nûru. Allah kendi kudret ve büyüklüğü ateşinden bir alev aldı ve onu cemal tecellîsi ile saf bir nûr haline koydu. Sonra o saf nûr ile kâinatta mevcut bütün nûrları parlattı. Parlayan o nûr, bütün rûhlara aksettî. Âdem (a. s.) da isimleri bilme bilgisini o nûr ile elde etti. Âdem'e akseden o nûru, Şit'in eli devşirdi. Hız. Nuh o nûrdan feyz aldı da, can denizinin hevasında inciler yağdırdı. İbrahim (a. s.)'ın rûhu da o nûrun tecellîsine mazhar olduğu için; korkmadan Nemrud'un ateşinin içine daldı. İsmail (a. s.) o nûrun ırmağına düşünce kendinden geçti de, babasının keskin kılıcına seve seve boynunu uzattı. Hız. Davud'un rûhu o nûrun şulelerinden hararetlendi de, o yüzden demir elinde yumuşadı.

Süleyman (a. s.) memedeki çocuk gibi o nûr feyzini emmiş olduğu için, devler onun buyruğuna girdiler. Hız. Yâkub o ilahî nûrun kazasına râzı oldu da, çok sevdiği Yûsuf'un ayrılık ateşine yandı, yakıldı. Ay yüzlü Hız. Yûsuf, Muhammedî nûr güneşini gördüğü için, rüyaları yorumlamada ileri gitti. Bir değnek olan asa, Hız. Mûsâ'nın ilahî nûr ile parlayan elinden nûrlu su içtiği için, Firavun'un saltanatını bir lokma edip yuttu. İsâ (a. s.) da, o ilahî nûrun merdivenini buldu da, o nûrdan merdivenle dördüncü kat göğe çıktı.

Hız. Muhammed (s. a. v.) kendi mânevî nûrunu bu fanî cihanda, bir an içinde, bir işaretle ayı ikiye ayırdı. Hız. Ebu Bekir, Peygamber efendimizde o ilahî nûru bulunca, Peygamberlik padişahının çok sadık ayrılmaz bir dostu oldu. Hız. Ömer bütün nûrların kaynağı olan o şaşılacak nûrun, candan âşıkı olunca; gönül gibi oldu da, hak ile batılı ayırt etti, "Faruk" oldu. Hız. Osman tertemiz bir gönülle o apaçık görüşün ta kendisi oldu da, çok feyizli bir nûr elde etti. İki nûr sahibi oldu. Bu sebeple kendisine "Zinnureyn" dendi. Hız. Ali o ilahî nûr yüzünden inciler saçtı da, mânâ âleminde Allah'ın aslanı oldu.

Büyük velî Bağdat'lı Cüneyd de, o nûrun ordusundan yardım gördü de mânevî mertebeleri arttıkça arttı. Bâyezid-i Bestamî o nûrun parlaklığı ile hakikat yolunu apaçık gördüğü için; Hakk tarafından kendisine "Arifler Kutbu" lakabı verildi. Ma'rûf-ı Kerhî hazretleri, o nûrun harîmine bekçilik yaptığından, aşk halifesi ve rabbanî nefes sahibi oldu. Edhem oğlu İbrahim o nûra doğru candan yönelince adalet padişahlarının padişahı oldu. Şakîk-i Belhî de o nûru bulmak arzusu ile çetin yollara düştü, zorluklara katlandı.

Adları geçen nebi ve velîlerden başka daha nice yüz binlerce gizli padişahlar vardır ki, o ilahî nûr yüzünden nûr âleminde yücelmişler, mânevî makamlara erişmişlerdir. Onların adları Allah'ın gayretinden ötürü gizli kaldı. O büyük ve eşsiz nûr hakkı için ki, bu ve şu denilen şeyler ondandır. Bütün içler, bütün özler ona nisbetle kabuk gibidir. ⁹¹

Hız. Mevlâna'nın kanaati şudur: "Tenden ve candan dışarı olan dervîştir (insân-ı kâmil) . Cenab-ı Hakk'ın bu cihanı yaratmak için bir maksadı yoktu. Hakk'ın bütün bu cihanı yaratmaktan maksadı, dervîştir. Yani, dervîş olmasaydı, Allah cihanı yaratmayacaktı. ⁹² "Her peygamberin, her velinin bir mesleği, bir usûlü vardır; fakat hepsi seni Hakk'a ulaştırdığına göre bunlar birdir. ⁹³ "Allah, velîleri, âlemlere rahmet olmak üzere yeryüzüne getirmiştir. ⁹⁴

Mesnevî şarihi Âbidin Paşa'nın velîye olan ihtiyaç ile ilgili görüşleri de şu şekildedir: İnsanların ekserisi doğrudan doğruya Kur'ânî hakikatleri ve rabbânî sırları anlamaya muktedir olmadıklarından, evliyâ ve ulemânın vücûduna muhtaçtır. Evliyâullâh hakikatte Cenâb-ı Hakk'ın tecellilerinin aynasıdır. ⁹⁵ Mü'min olan zât, keşke ben de saâdet asrında bulunup da Peygamberimiz'in güzelliğinden istifade etmiş olsaydım derse, ona şöyle denilir: Peygamberimiz'in manevî yardımı nihâyetsiz olduğundan, onun nebevî rûhaniyetinin güzellikleri şu anda evliyâullâha mirastır. Şâyet ona talip isen bir evliyâullâh araştı. ⁹⁶

"Hangi âşiktir ol kim, Mevlâsı Mevlâna değil" diyen Mevlevî şâirinin buradaki Mevlâ'dan maksadının sahip ve efendi anlamında yorumlanabileceği gibi, bu söz,

bir kısım insanlar tarafından da küfür olarak addedilebilir. Fakat İslâm felsefesi bu sözün Allah Teâlâ'nın emrine uygun olduğunu ispatlar. "Âdeme bütün melekler secde ettiler, yalnız şeytan secde etmedi." (Bakara, 2/34) . Buradaki Âdem'den murâd kâmil insandır. Ama secde etmek, içimizdeki beşer tortularının, ihtiras şeytanının burnunu sürtmek, onu kibirden, gururdan, kendini beğenmişlikten alıkoymak içindir. Yoksa Mevlevî şâiri, Mevlâna'yı Mevlâ addetmemiştir. O, kimin ne olduğunu bilir. Mevlâna gibi kendisinin de yaratılış maksadını bilir. Mevlâ, Mevlâna'nın kemâlinde tecelli ettiği için Mevlâ'yı Mevlâna'da, Mevlâna'yı da Mevlâ'da görür. Bu bir tasavvuf neşvesidir. Niyâzî-i Mısri'nin söylediği gibi:

*"Sen, seni bilmektir ancak Pir'e ülfetten garaz
Noktayı fehm eylemektir, ilm u irfândan garaz
Halkı, bunca evliyâ kim gelip davet eyledi
Vahdet'in sırrı bilinmektir o davetten garaz."*⁹⁷

Hülâsa Hz. Mevlâna'nın insân-ı kâmil tasavvuru, Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i şerîflerden temellenmekte, İslâm filozoflarının insanın mahiyetini izah için ele aldıkları akıl, ruh ve nefis görüşünden beslenmektedir.⁹⁸

C. İnsanları Manen Terbiye Eden İnsân-ı Kâmillere Bakışı

Burada Nur-i Muhammedî'nin sahibi her asırda tek olan insân-ı kâmilden başka Allah Teâlâ'nın kullarını irşad ile görevlendirdiği insân-ı kâmiller ile alakalı olarak Hz. Mevlâna'nın fikirlerine yer verilecektir: Bir insân-ı kâmil olarak Hz. Mevlâna hiç kimseye hor bakmaz ve şu tavsiyede bulunur: "Hiçbir kâfiri hor görmeyin. Olur ya, Müslüman olarak ölebilir. Ömrünün sonundan ne haberin var ki ondan tamamıyla yüz çeviriyorsun."⁹⁹ "Ey gönül, ne vakit kâmil bir insana sığınırsan, o zaman sen, Allâh'ın sevdiklerinden olursun."¹⁰⁰ "Sen git, insân-ı kâmil'in gölgesine sığın da, gizlice savaşıyor, sinsî bir düşman olan nefsin elinden kurtul. Bu hareket senin için bütün ibadetlerden daha hayırlıdır. Mürşidsiz olarak bu yolda ilerlemiş olanların hepsini geçer, hepsinden ileri olursun. Ey Hakk yolunun yolcusu, pîri bulunca, aklını başına al da, ona teslim ol; Mûsâ Peygamber gibi, Hızır'ın buyruğu altına gir."¹⁰¹ "Şehvet ve hiddete mağlup olanlar, şehvetlerini, hiddetlerini yenmeyip, kâmil insandan gelen o ilâhî esintiden elde ettiler. Mânen ölü olanlar da, kıyılmayı, dirilip kalkmayı ondan gelen feyizle kazandılar."¹⁰²

Hz. Mevlâna insân-ı kâmil ile alakalı olarak şöyle der: "Mü'min olan zatın firâsetinden sakınınız. Çünkü mü'min Allah'ın nuru ile bakar"¹⁰³ hadîs-i şerîfi gereğince, "İnsân-ı kâmil, Allâh'ın nûru ile baktığı için yanılmaktan kurtulmuştur."¹⁰⁴ Yine, "Kâmil insan her nerede olursa olsun hikmet sahibidir, üstattır."¹⁰⁵ "Cenâb-ı Hakk, insân-ı kâmile der ki: "Ben senin dilin, gözün, duyguların, rızan ve öfkenim.

Yürü, ey has kulum. Sen benimle duyar ve benimle görürsün. Madem ki sen, hayret âlemine daldın da kendinden geçtin, kendini Hakk'a verenlerden oldun; ben de senin olurum, hadisinin sırrına erdin. Şu bir gerçektir ki: Varlığı Hakk'a verene, Hakk, kendi lütuf ve keremini ihsân eder. ¹⁰⁶ "Sâfî" olan kâmil insan, tamamıyla Allâh'ın aşk denizine batmıştır. Aslında o, kimsenin oğlu (yâni kimseye bağlı) değildir. Vakitlerden de, hâllerden de kurtulmuştur. ¹⁰⁷ "O kâmil insanın imanı, Al-lâh rızâsı içindir; cennet için, ağaçlar için, nehirler için değildir. ¹⁰⁸

Hz. Mevlâna Küllî benliğe çağırıldığı insanı mâsivâyâ yenik düşmemesi için şöyle uyarıyor: "Yüce eşikten başka bizi nereye çağırırsalar, sonuçta aldatırlar. ¹⁰⁹ "Gökkubbe altında canlı, cansız, hayvan ve bitkilerden ne varsa; Kâmil bir insanın, eşyâyi ve bütün varlıkları bildiği kadar, onlar kendilerini bilmezler. ¹¹⁰ "Bütün âlem, velîlik mertebesine eren kâmil insandan bahseder durur. ¹¹¹ "O halde Hakk'ı insanda görmek gerekir. Bunu yapamayan, görmesini bilmiyor demektir. Mevlâna'nın kavgası eşyaya boyun eğen insanı, eşyaya boyun eğdiren bir benlik haline getirmek içindi. "Mirac yapınız, hepimiz peygamber soyusunuz. ¹¹² diyen Mevlâna, insanı bu oluşun sancısını duymak üzere sürekli tahrik etmiştir. "Her susamış gönlü denize götürüyorlar. ¹¹³

Hz. Mevlâna insân-ı kâmilin bazı özelliklerini şöylece sıralar: "Kâmil insan, ecel gününe kadar, başına gelecekleri bilir, görür. Hattâ o Allâh'tan korkan, sakınan er, yalnız kendi halini görmez. Batıdakilerin de doğudakilerin de ne olacaklarını görür. ¹¹⁴ "Kâmil insan kendi huylarının elbisesinden kurtulmuştur. Ve canı beşerî kötülüklerden soyunarak, canına can katan sevgilisine kavuşmuştur. ¹¹⁵ "Kâmil insanın beşeriyet hali ilahî nur ve Rabbânî tecellî ile yok olmuştur! ¹¹⁶ "Bütün varlıkların en güzeli, en üstünü olan insân-ı kâmil'in gönlü, nasıl olur da Al-lâh'ın evi olmaz? Başka insanlar, dünyevî ve uhrevî bir ihtiyaç için Kabe'ye giderler. Hâlbuki kâmil insan, daima orada hazır bulunur. Kâmil insan için Kâbe'nin kapısı daima açıktır. ¹¹⁷

Mevlâna'ya göre: "İnsan tanrı değildir ama Allah Teâlâ'nın, ululuk sırları insanda tecellî etmiştir. ¹¹⁸ "İnsân-ı kâmil, Hakk'la diridir. Dirilerin hiddeti, Hakk'ın hiddetidir. Hakk'ın yarasıdır. ¹¹⁹ "Kâmil insan izzete, yüceliğe mazhurdur. O Hakk'ın sevgilisidir. O bütün melekleri geride bırakmış, ileri geçmiştir. ¹²⁰

Hak eri, zehiri bala çeviren iksir, sır kapılarını açan anahtardır. Hak eri dünyanın direği, varlığın ruhu gibidir. Tufanların kurtarıcı Nuhudur. Hak erinin hayatı gibi ölümü de rahmet ve berekettir. Şimdi bu tespitlerin Rûmî'deki ifade edilmişlerini görelim: "Bizim ölümümüzle bir dünya dirilir; çünkü öyle aşâğılık bir kurban değiliz biz. ¹²¹ "Kâmil insan bugünümüzün de pâdişahıdır, yarınımızın da. ¹²² "Kâmil insana hizmet, Hakk'a hizmettir; kâmil insanı görmek, ilahî nuru görmek, ila-

hî nurla aydınlanmak demektir!"¹²³ "İnsân-ı kâmil'de görülen ma'rifet, hikmet ve sıfatlar ilahî tecellîlerdir!"¹²⁴

Hz. Mevlâna, "Mümin müminin aynasıdır"¹²⁵ hadisini açıklarken şöyle konuşur: "Allah Teâlâ'nın adlarından biri de el-Mümin'dir. İman eden kula da mümin denir. Mümin müminin aynasıdır demek, Cenâb-ı Hak onda, o aynada tecelli etti demektir."¹²⁶ Mevlâna'ya göre Yüce Allah, kendi sanat ve sıfatını göstermek isteyince dünyayı yarattı. Kendi zatını göstermek isteyince de Âdem'i yarattı.¹²⁷

Görülüyor ki Rûmî, varlığın özü yani Yaratıcı Kudret'le insanın özünü birleştiriyor. İnsanın şerefi ve yükümlülüğü, zevki ve çilesi işte bu birlikten kaynaklanmaktadır. Bu birlik, insanı varlığın gayesi yapmıştır. Varlık, anlamını insanla kazanır. Yaratıcı, eserini, insanla seyreder, zira insan Hakk'ın gözü ve aynasıdır. "Sen cihanın hazinesisin, cihan ise yarım arpaya değmez. Sen cihanın temelisin, cihan senin yüzünden taptazedir."¹²⁸

Bütün İslâm mütefekkirleri gibi Mevlâna'ya göre de insan, bedeniyle pek küçük ve değersizdir ama, mana cihetiyle o âlemin en kıymetli unsurudur: Hakîmler; "İnsan küçük âlemdir." derler. Allâh hakîmleri ise; "İnsan büyük âlemdir." derler. Ey insan, sen görünüşte maddî varlığıyla "küçük bir âlem"sin. Fakat mânen, gerçek varlığıyla, "büyük bir âlem"sin. Peygamber Efendimiz; "Hz. Âdem ve bütün peygamberler benim arkamda, benim sancağımın altındadır" der. O hüner sâhibi bu yüzdendir ki: "Biz sonra gelenler en ileri gidenleriz."¹²⁹ diye buyurdu.¹³⁰

Kâmil insan, bütün âlemleri kendinde toplayan, suret açısından küçük, mâna açısından ise büyük bir âlemdir. Kâmil insan bu âlemin rûhu ve âlem de onun cesedi gibidir ve bu ceset, daima rûhunu aramakta ve arzulamaktadır.¹³¹ Ashâb-ı kirâmın eğitim ve terbiyesinde Peygambere olan ihtiyaç ne ise, bugün insanımızın eğitim ve terbiyesinde Peygamber varislerine olan ihtiyaç da odur. Bu ulvî görevi yerine getiren, kulları irşâd ile görevlendirilmiş olan insân-ı kâmillerdir.¹³²

Mehmet Aydın, *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi 3-5 Mayıs 1987*'de sunduğu "Muhiddin Arabî ve Hz. Mevlâna Yaklaşımı" isimli tebliğinde şöyle der: İbnü'l-Arabî'nin ve Cîlî'nin eserlerinde dile getirilen insân-ı kâmil özleminin kökünün çok öncelere gittiği malumdur. Hz. Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinde elinde fener "kâmil bir insan" arayan Diyojen'in hikayesinden söz edilir. Ancak Mevlâna'daki "ideal insan" İbnü'l-Arabî'deki ideal insan değildir.¹³³ Bunun aksine bizim kanaatimiz şudur: Hz. Mevlâna düşüncesindeki insân-ı kâmil de, İbnü'l-Arabî'deki insân-ı kâmil gibi Allah Teâlâ'nın O'nun aracılığıyla tezahür ettiği, Peygamberimizin (s. a. v) her asırdaki bi'l-vekâle varisi olan insandır. Hz. Mevlâna'nın eserlerinde bunu apaçık görmek mümkündür.

KAYNAKLAR

- Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Matb. , İst. , 1324/1906.
- Aydın, Mehmet, "Muhiddin Arabî ve Hz. Mevlâna Yaklaşımı", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1988, ss. 299-306.
- Aydın, Mehmet. S. , "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, ss. 330-331.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay. , Ankara, 1997.
- el-Cürcânî, es-Seyyid es-Şerîf Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, haz. , Muhammed Abdülvâhid et-Tûbâ-Ömer Hüseyn el-Haşşâb, el-Matbaatü'l-Hayriyye, Mısır, 1306.
- Demirci, Mehmet, "Mevlâna'da İnsan", *5. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-4 Mayıs 1991*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1992, ss. 35-39.
- Düzen, İbrahim, "Mevlâna'nın Tasavvufî Görüşüne Göre İnsan", *5. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-4 Mayıs 1991*, ss. 29-34.
- Ekici, Necdet, "Mevlâna'da İnsan Sevgisi", *Mevlâna İle İlgili Yazılardan Seçmeler*, haz. Vedat Genç, MEB. , İstanbul, 1994, ss. 132-135.
- Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4. bs. , İFAV. Yay. , İstanbul, 1994.
- Furûzanfer, Bediüzzaman, *Mevlâna Celâleddin*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, MEB Yayınları, İstanbul 1990.
- Gedik, Ali, "Tasavvuf", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984) , İstanbul 1984, ss. 2-10.
- Göçgün, Önder, "Mevlâna ve İnsan", *1. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1985*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1986, ss. 161-173.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Tasavvuf*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985.
- Gürer, Dilaver, "Mesnevî'de Peygamber Kavramı ve Peygamberler", *Tasavvuf Mevlâna Özel Sayısı*, Ocak-Haziran 2005, Sayı: 14, Yıl: 6, ss. 103-120.
- Hidayetoğlu, Selahaddin, *Hazret-i Mevlâna Celâleddîn Rûmî Hayatı ve Şahsiyeti*, Altınarı Ofset, Konya, 1996.
- İbnü'l-Arabî, *et-Tedbîrâtü'l-İlahiyye fî Islâhî Memleketi'l-İnsaniyye, Tedbîrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, İz Yay. , İstanbul, 1992.
- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay. , İstanbul, 1985.
- Kılıç, Mahmut Erol, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn", *DİA*, XX, ss. 493-516.
- Kocatürk, Saadettin, "Mevlâna'nın Divanında İlahî Zât ve İnsan", *3. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 12-14 Aralık 1988*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989, ss. 263-280.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd- Mahmûd b. eş-Şerîf, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok.
- Kutluer, İlhan, "İnsan", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, ss. 320-323.
- Küçük, Hasan, "Mevlâna İdealizminin Felsefî Analizi", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, s. 307-323.
- Mehmet Ziyâ, *Yenikapı Mevlevîhanesi*, haz. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Tamel Eser, İstanbul, ts.
- Melikoff, Irene, "Batı Hümanizmasının Karşısında Mevlâna'nın Hümanizması", *Mevlâna: Yirmialtı Bilim Adamının Mevlâna Üzerine Konuşması*, haz. , Feyzi Halıcı, Ülkü Basımevi, Konya 1983, ss. 64-67.
- Mevlâna, *Divân-ı Kebîr*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.
- _____, *Fihî Mâ Fih ve Mecâlis-i Sebâ'dan Seçmeler*, haz. , Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

- _____, *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul 1990.
- _____, *Fîhî Mâ Fîh*, trc. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- _____, *Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, trc. , Şefik Can, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2003.
- _____, *Külliyyât-ı Dîvân-ı Şems*, tashih, Bedüzzaman Fürûzanfer, Müesses-e İntişarât-ı Nigâh, Tahran, 1374.
- _____, *Mecâlis-i Sebâ: Yedi Meclis*, haz. , Abdülbaki Gölpınarlı, Konya Turizm Derneği Yayınları, Konya, 1965.
- _____, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, Gözden geçiren, Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- _____, *Rubailer*, trc. Nuri Gençosman, İstanbul 1986.
- Nicholson, R. A. , *Mevlâna Celâleddîn Rûmî*, çev. , Ayten Lermioğlu, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1973.
- Nisanbayev, Abdimalik, "Ahmet Yesevî ve Mevlâna'da Tasavvuf ve Hoşgörü Anlayışı", *Mevlâna Bilgi Şöleni Bildirileri*, ss. 213-216.
- Niyâzî-i Mısırî, *Dîvân-ı Niyâzî (kuddise sirruh)* , Basım yeri ve yılı yok.
- Ögke, Ahmet, "Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricâlû'l-Gayb: İbnü'l-Arabî'nin Görüşleri", *Tasavvuf*, Yıl: 2, Sayı: 5, Ocak 2001.
- Öngören, Reşat, "Mevlâna Celâleddîn Rûmî", *DİA*, XXIX, 445-446.
- Öztürk, Nurettin, *Türk Edebiyatında İnsan*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- _____, *Aşk ve Hak Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, Yeni Boyut Yay. , İstanbul 1997.
- _____, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf: İslâm'da Rûhî Hayat*, 3. bs. , İFAV Yayınları, İst. , 1989.
- _____, *Mevlâna ve İnsan*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1993.
- Selim Kırmî, *Burhânü'l-Ârifîn*, Süleymâniye Kütüphanesi; Hacı Mahmut Efendi 2679.
- _____, *Vuslata Davet*, haz. İsa Çelik, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.
- Sönmez, Kemal, "Mevlâna'nın İnsan ve İnsanlık Anlayışı", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, ss. 149-155.
- Sunar, Cavit, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974.
- es-Suyûtî, Celâleddîn b. Ebîbekr, *Cami'ü-Sağîr fi Ehâdîsî'l- Beşîri'n- Nezîr*, Beyrut, ts.
- Şafak, Yakup, *Hz. Mevlâna'nın Eserleri: Dîvân-ı Kebîr'den Seçmeler*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya, 2000.
- Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, 2. bs. , Şamil Yay. , İstanbul, ts.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre *Sünen: el-Câmiu's-Sahîh*, I-V, Beyrut 1408.
- Topçu, Nurettin, *Mevlâna ve İnsan*, Hareket Yayınları, İstanbul 1974.
- Türer, Osman, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay. , İstanbul 1996.
- Yakıt, İsmail, "Türk-İslâm Düşünürü Mevlâna'ya Göre İdeal İnsan Tasavvuru", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, ss. 213-227.
- Yüce, Abdülhakim, "Tasavvufta İnsan-ı Kâmil ve Mevlâna", *Tasavvuf Mevlâna Özel Sayısı*, Ocak-Haziran 2005, Sayı: 14, Yıl: 6, ss. 63-75.

¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yay. , İstanbul 1996, s. 354.

² Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an-ı Kerîm ve Sünnete Göre Tasavvuf: İslâm'da Rûhî Hayat*, 3. bs. , İFAV Yayınları, İst. , 1989, s. 120.

- ³ Mehmet. S. Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 330, ss. 330-331.
- ⁴ Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, XXII, 330.
- ⁵ Abdülkerîm Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, tah. Abdülhalim Mahmûd-Mahmûd b. eş-Şerif, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, I-II, Basım yeri ve tarihi yok, II, 523.
- ⁶ Yaşar Nuri Öztürk, *Aşk ve Hak Şehidi Hallâc-ı Mansûr ve Eseri*, Yeni Boyut Yay. , İstanbul 1997, s. 293vd.
- ⁷ Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, XXII, 330.
- ⁸ İlhan Kutluer, "İnsan", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 323, ss. 320-323.
- ⁹ Mahmut Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn", *DİA*, XX, 502-503, ss. 493-516; Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, XXII, 330.
- ¹⁰ Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, XXII, 330-331.
- ¹¹ Bkz. Selim Kırımı, *Burhânu'l-Ârifîn*, Süleymâniye Kütüphanesi; Hacı Mahmut Efendi 2679, vr. , 7a; a. mlf. , *Vuslata Davet*, haz. İsa Çelik, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 93; Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, XXII, s. 331; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 269-270; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergâh Yay. , İstanbul, 1985, s. 150; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yay. , Ankara, 1997, s. 398.
- ¹² Süleyman Uludağ, "Arş", *DİA*, III, 410.
- ¹³ Reşat Öngören, "Mevlâna Celâleddîn Rûmî", *DİA*, XXIX, s. 445-446.
- ¹⁴ Mevlâna Celâleddîn Rûmî, *Dîvân-ı Kebîr*, haz. , Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, VII, 31.
- ¹⁵ Yaşar Nuri Öztürk, *Mevlâna ve İnsan*, Yeni Boyut Yayınları, İstanbul 1993, s. 66.
- ¹⁶ Reşat Öngören, "Mevlâna Celâleddîn Rûmî", *DİA*, XXIX, s. 445.
- ¹⁷ Saadettin Kocatürk, "Mevlâna'nın Divanında İlahî Zât ve İnsan", 3. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 12-14 Aralık 1988, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1989, s. 280, ss. 263-280.
- ¹⁸ İbrahim Düzen, "Mevlâna'nın Tasavvufî Görüşüne Göre İnsan", 5. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-4 Mayıs 1991, s. 30, ss. 29-34.
- ¹⁹ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, Divan, III, 213; Mevlâna Celâleddîn Rûmî, *Rubailer*, trc. Nuri Gençosman, İstanbul 1986, s. 286 (1382); *Fîhi Mâ Fîh*, çev. Meliha Ülker Anbarcioğlu, İstanbul 1990, s. 121.
- ²⁰ Mevlânâ, *Mesnevî*, V, 3340.
- ²¹ Öztürk, *Mevlâna ve İnsan*, s. 67; Konu ile alakalı olarak ayrıca bakınız: Mehmet Demirci, "Mevlâna'da İnsan", 5. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-4 Mayıs 1991, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1992, ss. 35-39.
- ²² Irene Melikoff, "Batı Hümanizmasının Karşısında Mevlâna'nın Hümanizması", *Mevlâna: Yirmialtı Bilim Adamının Mevlâna Üzerine Konuşması*, haz. , Feyzi Halıcı, Ülkü Basımevi, Konya 1983, s. 65, ss. 64-67.
- ²³ Hasan Küçük, "Mevlâna İdealizminin Felsefî Analizi", 1. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987, s. 317, s. 307-323.

- ²⁴ Abdulhakim Yüce, "Tasavvufta İnsan-ı Kâmil ve Mevlâna", *Tasavvuf Mevlâna Özel Sayısı*, Ocak-Haziran 2005, Sayı: 14, Yıl: 6, s. 73.
- ²⁵ Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, Mahmud Bey Matb. , İst. , 1324/1906, I, 17-18; Ayrıca Bakınız: Önder Göçgün, "Mevlâna ve İnsan", *1. Millî Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1985*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1986, ss. 161-173.
- ²⁶ Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, XXII, s. 331.
- ²⁷ Aclûnî, a. g. e. , II, 132.
- ²⁸ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, Seha Neşriyat, İstanbul 1995, s. 233.
- ²⁹ Cîfî, a. g. e. , s. 209vd.
- ³⁰ Cîfî, a. g. e. , s. 212vd.
- ³¹ es-Seyyid es-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, Haz.: Muhammed Abdülvehîd et-Tûbâ-Ömer Hüseyin el-Haşşâb, el-Matbatü'l-Hayriyye, Mısır, 1306 H. (1888-89) 'den ofset baskı: Dâru's-Sürûr, Beyrut, ts. , s. 76-77; Ahmet Ögke, "Bir Tasavvuf Terimi Olarak Ricâlü'l-Gayb: İbnü'l-Arabî'nin Görüşleri", *Tasavvuf*, Yıl: 2, Sayı: 5, Ocak 2001, s. 173.
- ³² İbnü'l-Arabî, *et-Tedbrâtü'l-İlahiyye fî Islâhı Memleketi'l-İnsaniyye, Tedbrât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı, İz Yay. , İstanbul, 1992, 42-43; Ögke, agm. , 174.
- ³³ İbnü'l-Arabî, a. g. e. , s. 204; Ögke, agm. , s. 174.
- ³⁴ Yüce, agm. , s. 65.
- ³⁵ Bediüzzaman Furûzanfer, *Mevlâna Celâleddin*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 160; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuf*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1985, s. 174; Nurettin Öztürk, *Türk Edebiyatında İnsan*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 181.
- ³⁶ *Mesnevî, Konularına Göre Açıklamalı Mesnevî Tercümesi*, trc. , Şefik Can, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2003, VI, 524.
- ³⁷ *Mesnevî*, trc. , Can, V, 203, 2339-2347, Son beyitte, Muhammed Sûresi'nin 7. âyetine işaret edilmektedir.
- ³⁸ Nurettin Topçu, *Mevlâna ve İnsan*, Hareket Yayınları, İstanbul 1974, s. 45.
- ³⁹ Aydın, a. g. m. , s. 229-230.
- ⁴⁰ Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, *Külliyyât-ı Dîvân-ı Şems*, tashih, Bediüzzaman Furûzanfer, Müessese-i İntişarât-ı Nigâh, Tahran, 1374, V, 306.
- ⁴¹ Yüce, agm. , s. 68.
- ⁴² Yüce, a. g. e. , s. 64, 68.
- ⁴³ *Mesnevî*, trc. , Can, II, 320-321; Beyit No: 815-817; Eflâkî, 1/484; R. A. Nicholson, *Mevlâna Celâleddîn Rûmî*, çev. , Ayten Lermioğlu, Keravan Kitapçılık, İstanbul 1973, s. 84.
- ⁴⁴ *Mesnevî*, trc. , Can, III, 190, 2196.

- ⁴⁵ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, III, 189, CXV, I, III; Yakup Şafak, *Hız Mevlâna'nın Eserleri: Dîvân-ı Kebîr'den Seçmeler*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya, 2000, s. 50.
- ⁴⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, IV, 304; b. 3800, trc. İzbudak, İst. 1991.
- ⁴⁷ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 349.
- ⁴⁸ Mevlâna Celâleddîn Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak, Gözden geçiren, Abdülbaki Gölpınarlı, MEB Yayınları, İstanbul 1991, VI, 167-168; b. 2102-2106.
- ⁴⁹ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, trc. Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara, 1992, IV, 316; b. 3053; *Divan-ı Kebîr*, IV, 52; b. 430; *Mesnevî*, II, çev. İzbudak, 219; b. 2854; *Mesnevî*, I, 58; b. 727; *Mesnevî*, II, 170; b. 2213; Mevlâna, *Mecâlis-i Sebâ: Yedi Meclis*, haz. , Abdülbaki Gölpınarlı, Konya Turizm Derneği Yayınları, Konya, 1965, Meclis, V, s. 79.
- ⁵⁰ Mevlâna, *Mecâlis-i Sebâ*, s. 45.
- ⁵¹ Aclûnî, a. g. e. , II, 164.
- ⁵² Mevlâna, *Fîhî Mâ Fîh*, trc. Ahmed Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 98; Mevlâna, *Fîhî Mâ Fîh ve Mecâlis-i Sebâ'dan Seçmeler*, haz. , Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 9.
- ⁵³ *Mecâlis*, 92; Meclis, VII.
- ⁵⁴ Mevlâna, *Fîhî Mâ Fîh*, trc. Konuk, s. 1.
- ⁵⁵ *Mesnevî*, çev. İzbudak, I, 314; b. 3945-3950.
- ⁵⁶ Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a. g. e. , II, 87.
- ⁵⁷ *Mesnevî*, çev. İzbudak, V, 56; b. 670.
- ⁵⁸ Yüce, agm. , s. 68.
- ⁵⁹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 4. bs. , İFAV. Yay. , İstanbul, 1994, s. 119.
- ⁶⁰ *Mesnevî*, çev. İzbudak, IV/194, b. 2702, (IV/376) .
- ⁶¹ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, 429.
- ⁶² Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, I, 27; Öztürk, *Mevlâna ve İnsan*, s. 119.
- ⁶³ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, III, 1374.
- ⁶⁴ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, III, 45; Öztürk, *Mevlâna ve İnsan*, s. 121.
- ⁶⁵ Mevlâna, *Fîhî Ma Fîh*, trc. Anbarcıoğlu, s. 346.
- ⁶⁶ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, II, 245.
- ⁶⁷ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 419, 540-542.
- ⁶⁸ Eflâkî, I, 115; Öztürk *Mevlâna ve İnsan*, s. 124.
- ⁶⁹ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, VI, 155; Öztürk, *Mevlâna ve İnsan*, s. 118.
- ⁷⁰ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, VII, 600-601; Öztürk, *Mevlâna ve İnsan*, s. 120.
- ⁷¹ *Mesnevî*, çev. İzbudak, IV/169b, b. 542, (IV/57) .
- ⁷² Buhârî, *Edeb/96; Müslim, Birr/165; Tirmizî, 37/Zühd*, 50 (IV, 514, Hadis no: 2386) .

- ⁷³ *Mesnevî*, çev. İzbudak, V/134, b. 742-747; Dilaver Güreer, "Mesnevî'de Peygamber Kavramı ve Peygamberler", *Tasavvuf Mevlâna Özel Sayısı*, Ocak-Haziran 2005, Sayı: 14, Yıl: 6, s. 118-119.
- ⁷⁴ *Mesnevî*, haz. , Can, V, 69, 739-746.
- ⁷⁵ *Mesnevî*, çev. İzbudak, I, 14b, b. 3414, I, 560.
- ⁷⁶ Cîfî, a. g. e. , s. 207vd.
- ⁷⁷ *Mesnevî*, trc. , Can, I, 141-142, 1943-1946.
- ⁷⁸ Yüce, a. g. m. , s. 65.
- ⁷⁹ *Mesnevî*, trc. , Can, IV, 407.
- ⁸⁰ *Mesnevî*, trc. , Can, IV, 631.
- ⁸¹ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 353.
- ⁸² Abdimalik Nisanbayev, "Ahmet Yesevî ve Mevlâna'da Tasavvuf ve Hoşgörü Anlayışı", *Mevlâna Bilgi Şöleni Bildirileri*, s. 214.
- ⁸³ *Mesnevî*, trc. , Can, I, 121.
- ⁸⁴ *Mesnevî*, trc. , Can, I, 189.
- ⁸⁵ *Mesnevî*, trc. , Can, IV, 484.
- ⁸⁶ Altı yön; sağ, sol, üst, alt, ön, arka'dır. İnsân-ı kâmil, Allâh'ın kendi işlerini onun vasıtasıyla gördüğü dünyanın gözüdür. Allâh her şeyden münezzehtir. Bunu anlatmak için Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Futûhât-ı Mekkiyye*'sinde; "İnsân-ı kâmil Allâh'ın göz bebeği gibidir" diyor; *Mesnevî*, trc. , Can, I, V, 80.
- ⁸⁷ Kemal Sönmez, "Mevlâna'nın İnsan ve İnsanlık Anlayışı", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, s. 149, ss. 149-155.
- ⁸⁸ Necdet Ekici, "Mevlâna'da İnsan Sevgisi", *Mevlâna İle İlgili Yazılardan Seçmeler*, haz. Vedat Genç, MEB. , İstanbul, 1994, s. 133, ss. 132-135.
- ⁸⁹ Öztürk *Mevlâna ve İnsan*, s. 116.
- ⁹⁰ Mevlâna, *Fîhi Mâ Fîh*, trc. Anbarcıoğlu, İstanbul 1985, s. 17.
- ⁹¹ *Mesnevî*, haz. , Can, II, 342.
- ⁹² Burada dervişten murad Peygamber Efendimiz ve dolayısıyla kamil insandır.; <http://www.bilgiyurdu.net/divan-i-kebirden-secmeler-667.html>
- ⁹³ *Mesnevî*, çev. İzbudak, I, 248, 3086.
- ⁹⁴ *Mesnevî*, çev. İzbudak, III, 147, 1804.
- ⁹⁵ Tahirü'l-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, 2. bs. , Şamil Yay. , İstanbul, ts. , III, 941; *Mesnevî*, I, 1876; Abidin Paşa, a. g. e. , III, 208.
- ⁹⁶ Abidin Paşa, a. g. e. , III, 258.
- ⁹⁷ Niyâzî-i Mısırî, *Dîvân-ı Niyâzî (kuddise sirruh)* , Basım yeri ve yılı yok, s. 37-38; Mehmet Ziyâ, *Yenikapı Mevlevîhanesi*, haz. Yavuz Senemoğlu, s. 25.
- ⁹⁸ İsmail Yakıt, "Türk-İslâm Düşünü Mevlâna'ya Göre İdeal İnsan Tasavvuru", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, s. 227, ss. 213-227.

- ⁹⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, VI, 2451-2452; Selahaddin Hidayetoğlu, *Hazret-i Mevlâna Celâleddîn Rûmî Hayatı ve Şahsiyeti*, Altınarı Ofset, Konya, 1996, s. 81.
- ¹⁰⁰ *Mesnevî*, trc. , Can, III, 194, 2243.
- ¹⁰¹ *Mesnevî*, trc. , Can, I, 189; 2967-2969.
- ¹⁰² *Mesnevî*, trc. , Can, I, 142, 1955.
- ¹⁰³ Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen: el-Câmiu's-Sahîh*, I-V, Beyrut 1408, Tefsir, 16; Celâluddîn b. Ebîbekr es-Suyûtî, *Cami'u-Sağîr fi Ehâdisi'l-Beşîri'n-Nezîr*, Beyrut, ts. , I, 16.
- ¹⁰⁴ *Mesnevî*, trc. , Can, IV, 519, 1855.
- ¹⁰⁵ *Mesnevî*, trc. , Can, II, 362, 1328.
- ¹⁰⁶ *Mesnevî*, trc. , Can, I, 141, 1937-1939; Buhârî, Rikak, 38; İbn Mâce, Fiten, 16'da bulunan "Hiçbir amel, kulumu bana, farz kıldığım amellerin yaklaştırdığı derecede sevimli bir şekilde yaklaştırmamıştır. Kulum bana devamlı olarak nafil ibâdetlerle de yaklaştırmaya devam eder. Bu gayretinin neticesi olarak ben onu severim. Onu sevdiğim zaman da işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum." hadîs-i şerîfe işaret edilmektedir.
- ¹⁰⁷ *Mesnevî*, trc. , Can, III, 115, 1434.
- ¹⁰⁸ *Mesnevî*, trc. , Can, III, 1671911.
- ¹⁰⁹ Öztürk *Mevlâna ve İnsan*, s. 69; Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, IV, 21.
- ¹¹⁰ *Mesnevî*, trc. , Can, III, 281, 3562, 3564.
- ¹¹¹ *Mesnevî*, trc. , Can, III, 437, 732.
- ¹¹² Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, III, 42, trc. Abdalbaki Gölpınarlı, İst. 1957.
- ¹¹³ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, II, 326; Öztürk *Mevlâna ve İnsan*, s. 69.
- ¹¹⁴ *Mesnevî*, trc. , Can, IV, 630, 3394-3396.
- ¹¹⁵ *Mesnevî*, trc. , Can, V, 290, 3613.
- ¹¹⁶ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 572, 3212.
- ¹¹⁷ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 403, 868-869.
- ¹¹⁸ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, II, 284.
- ¹¹⁹ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 457, 1550.
- ¹²⁰ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 487, 2077.
- ¹²¹ Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, VI, 292.
- ¹²² *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 491, 2094.
- ¹²³ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 571, 3198-3201.
- ¹²⁴ *Mesnevî*, trc. , Can, VI, 574, 3239.
- ¹²⁵ Ebû Davûd, Sünen, Edeb, 57; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 548.
- ¹²⁶ Öztürk *Mevlâna ve İnsan*, s. 68.
- ¹²⁷ Eflâkî, age. , II, 103.
- ¹²⁸ Mevlâna, *Rubailer*, çev. Gençosman, rubai: 226; Öztürk *Mevlâna ve İnsan*, s. 67.
- ¹²⁹ Deylemî, *Firdevsü'l-Ahbâr*, III, 331; Hadis No: 4883.

- ¹³⁰ Çünkü kâinatın yaratılışı sebebi Peygamber Efendimiz idi. Nitekim azîz Peygamber Efendimiz tarafından: "Ben peygamber idim, daha o zaman Âdem, ruh ile cesed arasında idi." (Tirmizî, 50/Menâkıb, I, 545-546, Hadis No: 3609) buyrulmuştur. Hz. Âdem bedenlerimizin babası, Hz. Muhammed (s. av.) de rûhlarımızın babası sayılmaktadır. Çünkü her şeyden evvel "Rûh-i Muhammed" yaratılmıştı; *Mesnevî*, trc. , Can, 521-529; Nicholson, a. g. e. , s. 134.
- ¹³¹ Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1974, s. 110.
- ¹³² Ali Gedik, "Tasavvuf", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984) , İstanbul 1984, s. 4, ss. 2-10.
- ¹³³ *Mesnevî*, V, 2887; Mehmet Aydın, "Muhiddin Arabî ve Hz. Mevlâna Yaklaşımı", *I. Milletlerarası Mevlâna Kongresi Tebliğler 3-5 Mayıs 1987*, Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1988, s. 302-303, ss. 299-306.